

BIRKARLSSLÄKTER I ÖVRE TORNEDALEN

Erik Kuksu

Publicerad i Släkt och Hävd Nr 2/2010

Mycket har under de senaste hundra åren skrivits om birkarlarna, de stormän som under medeltiden och fram till 1620-talet fanns vid kusterna och i älvdalarna kring Bottenviken. Trots detta har birkarlarna själva och de släkter de tillhörde har inte ägnats någon större uppmärksamhet av forskningsvärlden.

Jag har sedan ett par år forskat om birkarlssläkter i övre Tornedalen¹ (nuvarande Pajala, Övertorneå och Hietaniemi socknar), och jag publicerade hösten 2008 mina rön i boken "Birkarlssläkter från Övre Tornedalen 1539-1800",² vilken som titeln anger är ett försök att utreda alla kända birkarlssläkter rån 1539, då den första skattelängden över Tornedalen upprättades, fram till sekelskiftet 1800.

Mina huvudsakliga källor för tiden innan kyrkoböcker upprättades, vilket i Tornedalen skedde under 1700-talets första hälft, har varit landskapshandlingar, uppbörds- och mantalslängder, samt domböcker och jordeböcker från Västerbottens län. Detta material har relativt få luckor; man kan ganska enkelt följa personer, släkter och gårdar genom systematiska jämförelser av längder från skilda år, eftersom Tornedalens byar länge hade få gårdar och därmed få husbönder. Men materialet har också nackdelar; de uppgifter om personer som har bevarats i längderna är ofta mycket knappa. Det är egentligen först på 1640-talet som jordägarnas familjer och tjänstefolk dyker upp i längderna (i mantalslängderna), och då länge enbart som namnlösa siffror. Detta är förstås inte specifikt för Tornedalen, utan gäller för hela det svenska riket.

Vad som däremot är kännetecknande för Tornedalen (och, naturligtvis, större delen av Finland), är att allt källmaterial skrevs på svenska av huvudsakligen svensktalande präster och ämbetsmän, medan de personer och släkter som förekommer i materialet var finsktalande. Deras finska gårds- och släktnamn förekommer före 1700-talets mitt bara tillfälligtvis i källmaterialet. Skrivarna har dessutom alltid systematiskt översatt finska personnamn till deras svenska motsvarigheter. Detta, samt Tornedalens flexibla namnskick, har lett till att samma person ofta omnämns med olika namn vid olika tidpunkter och i olika källtyper, något som inte sällan ter sig förvirrande för den oinvidige.

För att få säkra uppgifter om vilka personer som var birkarlar, kan man enbart förlita sig på de längder i landskapshandlingarna, som tar upp de personer som beskattats för resor till lappmarken vissa år mellan 1553-1620.³ Med andra ord har det säkerligen funnits fler släkter och personer som har innehaft birkarlsrättigheter än vi känner till idag. De birkarlssläkter som presenteras nedan skall alltså uppfattas som de enda som med säkerhet gjorde birkarlsresor under tidsperioden 1553-1620.

Den ende som fram till nu har skrivit om Tornedalens birkarlar och birkarlssläkter är Fil. Dr. Erik Wahlberg i Soukolojärvi. Wahlberg publicerade 1962 uppsatsen "Birkarlar och birkarlasläkter i Tornedalen" i tidskriften Tornedalica Nr. 1.⁴ Denna text kan betraktas som grunden för all senare

släkt- och personhistorisk forskning om birkarlssläkter i Tornedalen. Wahlberg bevisar i sin uppsats att Tornedalens birkarlar tillhörde den finsktalande lokalbefolkningen (något som vissa svenska forskare på den tiden förnekade), samt identifierar de personer som tas upp i birkarlslängderna med personer som förekommer i andra källor från tiden. Jag delar de flesta av Wahlbergs slutsatser om släktskap och jag har i de flesta fall följt hans förslag till namngivning av birkarlssläkterna – namn som delvis återspeglar 1500- och 1600-talens verkliga namnskick, delvis är nyskapade av Wahlberg för att skapa ordning i en kaotisk verklighet, och då skall tolkas som "släkten på N.N. gård" – en namngivning som är i linje med det namnskick som var gängse i Tornedalen fram till 1900-talets början.

OM BIRKARLSVÄSENDET

Titeln birkarl (finska: pirkkalalainen, pluralis pirkkalalaiset) är av omtvistat ursprung. Den har tolkats som "bergens herre", "man från Pirkkala socken i Tavastland", "bäverjägare", samt "birk-karl" i betydelsen "handelskarl".⁵ Enligt den nyaste teorin, framlagd 1995 av Thomas Wallerström,⁶ kan titeln möjligen härledas ur det ryska "birka", som betyder karvstock. Karvstocken var ett hjälpmedel i birkarlarnas skatteuppbörd.

Under högmedeltiden låg stora delar av östra Finland, norra Lappland och Nordnorge under furstendömet (sedermera handelsrepubliken) Novgorods inflytande. Det folk som bodde i älvdalarna kring Bottenviken kallades kväner (finska: kainuulainen, pluralis kainuulaiset), och talade antagligen ett finskugriskt språk. De första birkarlarna var antagligen kvänska stormän som lärer sig med Novgorod, och därmed fick beskydd och legitimitet av den starkaste makten i området. I gengäld erlade de tribut bestående av lappmarksvaror som pälsverk och fisk. På 1300-talet övertog den svenska kronan, som vid denna tid flyttade fram sina positioner i Lappmarken, Novgorods roll som birkarlarnas överherre.⁷

Birkarlar omnämns för första gången i ett brev, utfärdat i Tälje (Södertälje) den 5 september 1328 av drotsen Knut Jonsson (Aspenäsätten) på konung Magnus Erikssons uppdrag. I detta brev tillförsäkrades "Bircharlaboa" ensamrätt på kolonisationen av Torne och Kemi älvdalar. Dessutom erkände den svenska kronan deras ensamrätt att handla med samerna.⁸ Det var alltså inte fråga om att den svenska kronan gav birkarlarna dessa rättigheter – kronan bekräftade bara att allt skulle vara som det redan var.

Birkarlarnas intressesfär innefattade under senmedeltiden större delen av Lappland. Deras inflytande sträckte sig ibland ända upp till Ishavet och norska kusten. Vid sidan om sitt handelsmonopol hade birkarlarna i Kemi, Torneå, Luleå och Piteå socknar rätt att för egen räkning ta upp skatt av samerna. En liten del av denna skatt, som kallades bågskatt och vanligen erlades i pälsverk, sändes vidare till den svenske kungen, som ersättning för birkarlarnas handelsmonopol.⁹

Vissa uppgifter från senmedeltiden antyder att samerna vid denna tid var livegna under birkarlarna; det sägs bokstavligen att birkarlarna ägde samer, och hade rätt att köpa och sälja dem mellan sig. Detta

behöver dock inte betyda att samerna i sig var livegna – något behov av livegen arbetskraft fanns knappast i det botteniska samhället med dess outvecklade jordbruk och föga arbetskrävande fiske och boskapsskötsel. Man bör snarare tolka köpandet och säljandet av samer som att birkarlarna bytte och sålde handels- och beskattningsrätten över olika samefamiljer mellan sig.¹⁰

Idag är det svårt att säga hur förhållandet mellan birkarlar och samer såg ut i praktiken. I traditionell svensk historieskrivning har birkarlarna ganska onyanserat pekats ut som sameplågåre. Det kan inte förnekas att vissa birkarlar begick övergrepp och våldsdåd mot samer, men av bevarade källor att döma rör det sig om undantag snarare än regel. Faktum är också att birkarlarnas omtalade våldsamheter mot samerna enbart verkar ha förekommit under birkarlssystemets sista tid, varför de kanske snarare kan ses som desperata åtgärder för att behålla den lilla makt birkarlarna vid den tiden hade, än som en systematiskt genomförd härskarteknik.

Mer sannolikt är, att förhållandet mellan samer och birkarlar i någon mån var symbiotiskt – båda parter kunde tjäna på att birkarlarna förmedlade varor mellan samerna och världen i stort, samt skyddade dem mot de plundringsräder som karelare, tjuder, bjarmer och andra ibland utsatte dem för. Hade birkarlarnas verksamhet enbart byggt på utsugning, hade knappast birkarlssystemet blivit så långvarigt som det faktiskt blev.¹¹

Gustav Vasa uppfattade birkarlarna som farliga medtävlare i norr, då han ansåg att deras verksamhet undandrog kronan viktiga inkomster och undergrävde dess auktoritet i Lappland. Han fördubblade 1528 den avgift birkarlarna betalade till kronan för sitt handelsmonopol, skattelade birkarlarnas gårdar år 1543, och upphävde 1554 birkarlarnas beskattningsrätt över samerna, varefter särskilda lappfogdar utnämndes för att handha skatteuppbörden i lappmarken.¹²

Under Karl IX:s och Gustav II Adolfs regeringar kom birkarlarnas redan försvagande rättigheter att ytterligare kringskäras. Nu gavs kronans egna skinnuppköpare rätt att köpa de bästa skinnen, medan birkarlarna fick nöja sig med de skinn som kronan inte var intresserad av. Dessutom fick birkarlarna från och med 1600-talets början bara vistas i lappmarken under vissa tider och ogifta män fick överhuvudtaget inte resa i lappmarken. Bestämmelser som dessa gjorde att det plötsligt blev mycket svårt, och i längden omöjligt, för birkarlarna att bedriva lappmarkshandel.

När städerna Torneå, Luleå och Piteå anlades 1620, var birkarlarnas tid ute. Deras rätt att handla med samerna avskaffades, och de anmodades slå sig ner som borgare i städerna. Birkarlstiteln avskaffades aldrig uttryckligen, men birkarlarna upphörde att använda den när den inte längre betydde något. Enbart ett fåtal birkarlar från Tornedalen valde att bli borgare. De flesta stannade kvar på sina gårdar och kom att dela samma hårda villkor som övriga tornedalingar på 1600-talet. Många birkarlssläkter överlevde dock 1600-talets krig och missväxt och återhämtade sig på 1700-talet. Flera av dem kom länge att räknas till de främsta släkterna i Tornedalen och Torne lappmark.

SLÄKTFÖRTECKNING

Asso i Pello (första gången nämnd 1539, innehade birkarlsrättigheter senast 1559). Utdöd vid mitten av 1600-talet.

Bengt Olssons släkt på Rousuniemi i Kainuunkylä (1557, 1559). Utdöd på 1500-talet.

Fordell på sedermera Knuuti, Markus och Iso eller Inakka gårdar i Päckilä (1565, 1600). Utdöd på 1700-talet. Sannolikt en gren av den Österbottniska släkten Fordell.

Galthier på sedermera Yrjänä och Joonas gårdar i Alkkula (1539, 1596). Släkten bar år 1800 namnen Karkiainen och Pudas i Alkkula; Lahti, Mäkipiha och Töyrä i Jänkisjärvi; Seittu, Sakari, Kitti, Pesula och Kangas i Karungi; Kosola i Kaakama; Hannu i Pudas, samt Kummu i Aapajoki.

Hakkari på sedermera Huru eller Sammeli gård i Päckilä (1539, 1559). Utdöd vid 1500-talets slut.

Hannukkala på Äimä eller Hannukkala gård i Mikkolansaari (1539, 1620). Släkten, som är en gren av birkarlssläkten Oravainen från Nedre Vojakkala i Nedertorneå, bar år 1800 namnen Knuuti och Palovainio i Vitsaniemi.

Huru på Hurula gård i Haapakylä (1539, 1600). Släkten bar år 1800 namnet Pietilä i Ruskola.

Immo på Immo gård i Ruskola (1539, 1559). Utdöd på 1700-talet.

Inga på Inga gård i Juoksengi (1564, 1600). Släkten bar år 1800 namnen Inga, Aasa, Lampinen, Mettjärvi, Karbin och Oja i Juoksengi; Tulkkila i Armassaari; Matinlompola i Pello; Maunu i Maunu; Muotkajärvi i Muotkajärvi; Aikio i Enare; Karesuando i Karesuando, samt Kunnari i Kunnari.

Jaukkuri på Jaukkuri gård på Mustaranta i Ruskola (1539, 1590). Släkten bar år 1800 namnen Jaukkuri, Juuso och Rovannerä i Tengeliö; Lantto och Hannukainen i Taroniemi; Ojanen eller Pelli och Junttari i Taroniemi; Matkajärvi i Armasjärvi; Pieti och Rautio i Kuivakangas; Torneus i Kemi, Piteå, Kengis och Kurravaara; Käyräsvuopio och Heikka i Närkki; Jolanki och Leukoma i Övre Tengeliö; Muotka i Soukolo; Pellonpoika och Åkerman i Övre Raumo, samt Kangas i Kaulinranta.

Kaisa på Kaisa gård på Varttosaari i Niemis (1539, 1553). Släkten bar år 1800 namnen Juntheikki, Kaisa, Kaisajuntti, Pietari och Joki eller Knuuti i Niemis; Kaarle och Flink i Armasjärvi; Lehto och Hoppari eller Huhta i Kaakama, samt Tulkkila i Armassaari.

Karinen på Karinen gård i Armassaari (1539, 1596). Släkten bar år 1800 namnen Jatko, Töyrä och Raattamaa i Kuttainen; Oravainen i Nedre Vojakkala; Ekorn i Torneå, samt Nikulas eller Järvi i Armasjärvi.¹³

Keisu på Keisu gård i Marjosaari (1567, 1590). Släkten bar år 1800 namnen Keisu i Marjosaari, Hvit i Kuivakangas, Lampa i Juoksengi och Lakkala i Kainuunkylä.

Kippa på Kippa gård i Haapakylä (1539, 1590). Släkten bar år 1800 namnen Tuoppa, Kuitu, Lantto, Lampinen och Niska i Juoksengi; Purainen i Pello; Heikkilä, Assola, Simu och Kuttainen i Haapakylä; Mäki i Turtola; Kaarle och Ranta i Ruskola; Raanujärvi i Övre Tengeliö; Kuusijärvi i Soukolo; Sturk och Hellberg i Marjosaari; Kerttu, Rautio, Iivari och Hörning i Kuivakangas; Joonas i Alkkula; Ärtämä i Armasjärvi, Ero i Koivukylä, samt Asplund i Torneå.

Kohkoinen på Kohkoinen gård i Kuivakangas, samt Heikinmikko, Kohkoila och Vanhainen gårdar i Kaulinranta (1539, 1553). Släkten bar år 1800 namnen Harju, Hörning, Kohkoinen, Muotka, Perävaara eller Perä, Niemi, Järvenaita och Härmä i Kuivakangas; Kurajärvi och Nuuksjärvi i Soukolo; Paavo och Lahti i Kukkola; Peurasaari i Karjalahti, Kemi socken; Kulju i Nedre Raumo; Järkkä i Kaakama; Kauvosaari, Grym och Lampinen i Juoksengi; Jolanki och Meltosjärvi i Övre Tengeliö; Juntti i Ruskola; Lauri i Kainuunkylä; Bäsk, Erkheikki, Heikinmikko, Juvani, Kohkoila, Vanhainen och Ylinenpää i Kaulinranta; Nulu i Marjosaari; Nulusjärvi och Paavomuotka i Ylimuonio. Kourilehto, Renholt eller Fräki och Morian i Nedre Vojakkala; Håhl i Karungi; Keskitalo och Kummu i Aapajoki; Antti i Närki; Lantto i Tarendö, Lampa eller Vinsa i Kainulasjärvi, samt Saukkooja i Pello.

Kumppani på sedermera Kumppani, Juvani och Tiensuu gårdar i Niemis (1539, 1553). Släkten bar år 1800 namnen Kumppani, Tiensuu och Rautio i Niemis; Kunni i Armassaari; Piethainen i Koivukylä, samt Mukkavaara och Ruokojärvi i Soukolo.

Kylli på Kylli gård i Pello (1539, 1559). Antagligen utdöd omkring 1590.

Kyrö på Kyrö, sedermera Knuuti, gård i Alkkula (1539, 1559). Utdöd på 1600-talet.

Kyrö på Kyrö går i Pello (1539, 1559). Släkten bar år 1800 namnen Kyrö, Lantto, Eero, Hannu, Antti, Olkamangi och Barsk i Pello; Kyrö eller Satta i Sattajärvi; Orajärvi i Orajärvi; Tapojärvi i Tapojärvi; Kihlanki i Kihlanki; Tolppi i Alkkula, Hannukainen i Kuivakangas; Korpi i Matarengi; Pelttari i Karungi; Kaisko i Lyngen, Norge; Satta i Sattajärvi och Sieppijärvi; Rova i Sieppijärvi; Kaltio i Sattajärvi; Liviöjärvi i Liviöjärvi; Hannu i Ohtanajärvi; Palovaara i Kolari; Kurtakko i Kurtakko; Kallo i Kallojärvi, Kittilä socken; Ylläsjärvi i Ylläsjärvi; Olkkuri, Lovikka och Pekka i Kainuunkylä; Piethainen i Koivukylä; Sankoski i Aapajoki; Torikka i Nuottioranta; Kyrö i Vittangi, Jukkasjärvi och Soutujärvi (Skaulo); Lainio (Marti) i Lainio och Jukkasjärvi; Vivungi i Vivungi; Keppo i Keppojärvi och Avvakko; Kyrö i Kyrö (Enontekis socken), Kyrö (Enare socken), Raattamaa och Ylikyrö; Hanhivaara, Lompola, Kaukonen, Kallo, Ranta och Kiviniemi i Kittilä socken; Hetta i Hetta; Kurtakko i Kurtakko, samt Raattamaa i Kuttainen.¹⁴

Kyrö på sedermera Pietilä gård i Päckilä (1539, 1559). Utdöd på 1500-talet.

Käyräsvuopio i Matarengi (1539, 1549). Utdöd 1621.

Mansikka på Mansikka gård i Päckilä (1539, 1559). Släkten bar år 1800 namnen Esko, Anunti och Mämmilä i Turtola, samt Skarpsvärd i Juoksengi.

Nikka på Rousuniemi i Kainuunkylä (1543, 1600). Utdöd omkring 1600.

Nirviä på Nirviä eller Ollikkala gård i Marjosaari (1564, 1620). Släkten bar år 1800 namnen Keksi, Nirviä, Rova och Ollikkala i Marjosaari; Muotka i Kuivakangas; Brännholm i Ruskola; Maasaari i Juoksengi; Paavola i Orjasjärvi; Eero eller Pieskä i Pello, samt Rattosjärvi i Övre Tengeliö.

Noppa på Noppa och Luttu gårdar i Alkkula (1539, 1549). Släkten bar år 1800 namnen Kyrö i Alkkula; Noppa och Naaskoi i Taroniemi, samt Kaaranes i Tengeliö.

Ollikkala på Ollikkala gård i Vitsaniemi (1539, 1553). Utdöd omkring 1590.

Olkuri på sedermera Olkkuri, Lovikka, Kannala, Kuurunen och Tyni gårdar i Kainuunkylä (1539, 1559). Släkten bar år 1800 namnen Lahti eller Satta i Sieppijärvi; Nilimaa, Kyöstäjä, Tyni eller Esko, Kuoppala och Lahti i Lovikka; Hannu eller Vänkkö och Heikki i Pajala; Kummu i Kukkola; Lasu eller Johdet i Junosuando; Lovikka i Vassara (Gällivare); Niska och Outinen i Juoksengi; Harju eller Hirsikangas i Korpikylä; Merasjärvi i Palokorva; Ajo i Kainuunkylä; Moskojärvi i Moskojärvi; Lautakoski i Lautakoski och Tengeliö; Jokijalka eller Jaako och Kaasko i Kolari; Erkheikki (Kreku) i Erkheikki; Juhonpieti (Aaro) i Juhonpieti; Killingi i Killingi; Soutujärvi i Soutojärvi; Parakkavaara i Parakka och Vittangi; Koivuniemi i Tärendö, samt Holma i Lovikka, Jokijalka och Kangos.¹⁵

Pajanen i Pajala (1587, 1600). Släkten, som inkom till Tornedalen från Finland och grundade Pajala by, bar år 1800 namnen Björntand, Enbuske och Mattila i Pello; Lassi, Lauri, Heikki Niva, Pellikka, Stormlod, Vuopio och Vänkkö i Pajala; Kitkiöjärvi i Kitkiöjärvi; Muonionalusta i Muonionalusta; Tjäder i Lovikka; Kolare i Kieksiäisvaara; Niva i Karesuando och Suonttavaara sameby; Niva eller Huukki i Huukki; Juntikka i Koivukylä; Erkheikki och Vanhainen i Erkheikki; Kangas, Vuopio och Hvit i Kaulintanta; Korpi i Matarengi; Tiiperi i Nuottioranta; Honkuri och Pessa i Övre Tengeliö; Pajala i Pajala, Torneå och Kuivakangas; Assola i Haapakylä; Mämmilä eller Alatalo i Kieksiäisvaara; Karinen i Armassaari; Juto eller Niva och Olli i Tärendö; Jatko eller Pääkkö och Rova i Sieppijärvi; Kaartinen i Kardis; Tiensuu i Kolari; Pasmajärvi i Pasmajärvi; Vaattojärvi i Vaattojärvi, samt Kihlanki i Kihlanki.

Pekkari på Pekkari gård i Matarengi (1539, 1559). Släkten bar år 1800 namnen Pekkari i Tärendö, Lahnasuando, Kolari, Tornefors och Kengis; Juto, Juntti, Koivuniemi, Perttu, Tuoma och Tervahauta i Tärendö; Lehto i Kieksiäisvaara; Hangasjärvi i Soukolo; Lauri, Pellikka och Pajala i Pajala; Liminka i Anttis; Vinsa i Kainulasjärvi; Kangas i Kolari; Vaara i Sodankylä; Kruukka i Junosuando; Trukki eller Juntikka i Övre Vojakkala; Snäll i Erkheikki, samt Ylimentalo i Kangos. En gren av släkten bodde sedan 1700-talets början i Randijaur och Purkijaur i Jokkmokks socken.

Pello på sedermera Olli, Pello eller Antti, Viinikka och Välimaa gårdar i Pello (1539, 1559). Släkten bar år 1800 namnen Marttila och Pantzar i Turtola; Inga eller Mäki, Toolainen och Taavo eller Taaveniku i Juoksengi; Nyström i Torneå; Björnfot, Olli, Törngren och Vuopio i Pello; Kleemo i Kuivakangas; Vanhapieti och Ojanperä i Korpikylä; Lampa eller Mäkitalo eller Mäki i Kieksiäisvaara; Lampa eller Kainulasjärvi i Kainulasjärvi; Keisu i Marjosaari; Mukka och Lantto i Junosuando; Kuoksu i Kuoksu och Merasjärvi; Kankaanranta och Keskikangas i Karungi, samt Hurula i Haapakylä.¹⁶

Poika på sedermera Poika, Mäki, Lauri och Knuuti gårdar i Turtola (1539, 1606). Släkten bar år 1800 namnen Alainenpää i Turtola; Taavola och Ajanki i Juoksengi; Matinlompola och Saukkoriipi i Pello; Ranta eller Kaarle i Ruskola; Sukki i Taroniemi, samt Välimaa i Pello.

Pudas i Juoksengi, sedan på Pudas gård i Alkkula (1596, 1596). Utdöd på 1600-talet.

Rahtu på Rahtu och Hetta gårdar i Kuivakangas (1539, 1559). Släkten bar år 1800 namnen Hetta i Hetta; Olli i Muonionniska; Hætta i Kautokeino i Norge; Mörtberg i Matarengi, Koivukylä, Torneå och Lappträsk; Lakkapää i Taroniemi; Anna i Niemis; Rahtu i Kuivakangas samt Knuuti i Turtola.

Rautio på Rautio gård i Juoksengi (1557, 1596). Släkten bar år 1800 namnet Nalli i Juoksengi.

Ruomi på sedermera Pietilä gård i Päckilä (1548, 1559). Släkten flyttade från Tornedalen på 1700-talet.

Taavola på Taavola gård i Juoksengi (1539, 1553). Släkten bar år 1800 namnet Taavola i Narken och Norsijärvi.

Toolainen på Toolainen gård i Juoksengi (1539, 1553). Släkten bar år 1800 namnen Niemi, Kerttu, Luttu, Korvola, Ruisniemi och Huhtasaari i Kuivakangas; Juntti, Muotka, Jänkisjärvi, Keikkala och Raumoniemi i Soukolo; Orjasjärvi i Haapakylä, samt Kauvosaari i Juoksengi.

Torne på Huhtasaari gård i Kuivakangas (1590, 1590). Utdöd vid 1600-talets början.

Tulkki på Tulkila och Heikkilä gårdar i Armassaari (1539, 1553). Släkten bar år 1800 namnen Viippola, Noppa och Pamp i Taroniemi; Haavikko, Ylivainio, Huhdanantti, Kumppani, Tiipperi, Juvani eller Kunni, Toljus och Mäntynenä i Niemis; Rova i Vuomajärvi; Kirkonmäki, Sandqvist, Littiäinen och Liehittäjä eller Lumio i Koivukylä; Olli, Karinen och Huhta i Armassaari; Heikinpieti och Niska i Vitsaniemi; Lantto i Ruskola och Lohijärvi; Haapaniemi och Slunga i Kainuunkylä, samt Tina i Kaulinranta.

Äijälä på Äijälä gård i Haapakylä (1539, 1549). Utdöd på 1500-talet.

Äimä på sedermera Mikkola, Heikka eller Närkki och Äimä eller Hannukkala gårdar i Mikkolansaari (1539, 1553). Släkten bar år 1800 namnen Kihlanki och Leppäjärvi i Palojoensuu; Pudas eller Måna i Kolari; Kallo i Kittilä socken; Rova i Sieppijärvi; Luosujärvi i Luosujärvi; Kieksis och Välitälo i Kieksiäisvaara; Allard i Kengis; Rovainen och Paavola i Haapakylä; Dunderberg i Ruskola, samt Anna eller Oja i Niemis.

Simon Mickelssons släkt på sedermera Ajo och Vittikko gårdar på Rousuniemi i Kainuunkylä (1539, 1559). Utdöd på 1500-talet.

Nedanstående släkter är var och en på sitt sätt representativa för birkarlssläkterna som helhet:

INGA I JUOKSENGI

Jon Mårtensson var husbonde på en gård i Juoksengi 1564-84.¹⁷ Hans trolige son, nämndemannen Nils Jonsson (nämnd 1580-84), var måg till birkarlen Måns Hindersson (Toolainen) i Juoksengi. Nils Jonssons son Måns Nilsson, husbonde på sedermera Inga gård i Juoksengi 1595-1616, upptas i längden över birkarlar år 1600. Han fick böta 12 marker vid tinget i Övertorneå 1604 för att ha "legat i lönskaläge i tre år medh Een kona".¹⁸ Måns änka Ingrid efterträdde sin make på gården, och gården Inga har antagligen fått sitt namn efter henne.

Måns och Ingrids äldste son Per Månsson efterträdde sin mor som husbonde på Inga gård. Hans ättlingar bar år 1800 namnen Inga, Aasa, Lampinen, Mettjärvi, Karbin och Oja i Juoksengi; Tulkkila i Armassaari, samt Matinlompolo i Pello

Per Månssons bror Mårten Månsson skrevs ut till knekt 1633,¹⁹ men höll sig undan i Lappmarken fram till 1650, varefter han återvände till Juoksengi och blev husbonde på Kuitu gård. Mårtens son, Måns Mårtensson Karesuando (död mellan 1690 och 1692) köpte 1670 7/2 samén Henrik Nilsson Nikkas skatteland, och anlade där nybygget Karesuando.²⁰ Måns nybygge blev det överlägset rikaste i Lappland. Möjligen byggde Måns rikedom delvis på handel, eftersom han vid tinget 1680 förbjöds att vidare idka handel i lappmarken ”Thorneå borgerskap till praejuditz och Förfångh”.²¹ I Anders Mickelsson Keksis (död 1705) kväde om islossningen i Torneälven 1677 kallas Måns ”hyvä Maunu Martinpoika, potentati Pohjanmaalla” – ”gode Måns Mårtensson, potentat i Nordanlanden”.²²

År 1684 uppskattades han äga 25 à 30 kor, 400 får, samt 300 à 400 renar, siffror som sannolikt – åtminstone vad gäller antalet kor och får – är överdrivna. Nybyggets utsäde var hela 7 tunnor korn. Måns var länsman i Suonttavaara sameby åren 1678-83, och nämndeman i Enontekis tingslag 1680-88. Han trätte under 1680-talet om ängar med kapellänen Olof Sirma i Enontekis, en tvist som ledde till skällsord, slagsmål och hårdagning.²³

Måns Mårtenssons släkt²⁴ var länge dominerande i Karesuando; sonen Erik Månsson var kyrkvärd, sonsonen Måns Eriksson Maunu (död 1753 16/3) var kyrkvärd, nämndeman, länsman, kronofogde och skiftesman. Flera av Måns Erikssons söner blev klockare, kronolänsmän och nämndemän. Släktgrenen bar år 1800 namnen Maunu i Maunu; Muotkajärvi i Muotkajärvi; Aikio i Enare; Karesuando i Karesuando, samt Kunnari i Kunnari. De flesta av släktens medlemmar flyttade till Nordnorge under 1700-talet.

Nils Jonsson i Juoksengi efterträddes på Inga gård av Henrik Jonsson (nämnd 1585-94), som antagligen var hans bror eller efterträdare i äktenskapet. Han var birkarl 1590 och sakfälldes vid sommaringet samma år till 40 mark för att ha begått hor med en ”lappekona”, men benådades till att erlægga 5 mark. Henriks släktgren, som bar namnen Halikka (möjligen släktens ursprungliga namn) och Lantto, dog ut på 1700-talet.

KAISA I NIEMIS

Släkten Kaisa på Varttosaari i Niemis var länge en av Tornedalens rikaste och mest ansedda släkter. Det har hävdats att släktens första med säkerhet kända medlem, Olof Henriksson, var sonson till en Olof Henriksson Varttosaari, vilken i sin tur skall ha varit son till Henrik Varttosaari, född 1430 i Kemi. Det har också hävdats att stamfadern Olof Henriksson var måg till Nils Oravainen i Nedre Vojakkala. Det faktum att inga av dessa personer eller släktskapsförhållanden kan beläggas i samtida källor, gör att man inte kan betrakta dem som särskilt sannolika.

Släktens förste belagde stamfader, Olof Henriksson, var husbonde på Kaisa gård på Varttosaari i Niemis 1539, samt åter 1546-56. Enligt 1543 års jordebok var en Henrik Olofsson husbonde på Kaisa gård. Det är omöjligt att säga om han var far eller son till Olof Henriksson, eller om det rör sig om en felskrivning.

Olof Henriksson var birkarl 1553, och ägde vid det tillfället 15 kor. Samma år var han fogde i Torne och Västersjö lappmarker²⁵ och nämndeman. Han fiskade 1554 i Sautusjärvi och Jukkasjärvi,²⁶ båda belägna vid nuvarande Jukkasjärvi kyrkoby. Samma år sålde han 4 rävsinn, 14 uttersinn och 15 rensinn "till ryssen", och erlade därför 2 mark och 7 öre i tull. Vid vintertinget 1546 bötdade han 6 mark för hor med "lappekonor" i Lappmarken. Vid sommartinget 1549 bötdade han 6 mark till kungen och 2 mark för samma brott.

Olof levererade år 1554 8/9 birkarlarnas skatt till kung Gustav, som vid det tillfället befann sig i Kungsör. Skatten uppgick till 2 marker, 6 lod och 1 kvintin silver, samt 201 mark örtugar och 2 daler i penningar.²⁷ 1554 14/9 befann han sig i Västerås, och erhöll då ett kungligt brev, som gav honom rätt att under 55 år bruka Seskarö, varför han årligen skulle skatta två tunnor lax till konungen.²⁸

Olof Henrikssons sannolikt äldste son Nils Olofsson var husbonde på Ylivainio eller Kaisa gård på Varttosaari 1557-1616. Han omnämns som birkarl 1559, 1596, 1601 och 1606. Hans lösa egendom värderades i längden över Älvsborgs lösen 1571 till 323 mark och 4 öre, vilket gjorde honom till den fjärde rikaste mannen i Övertorneå socken. Han var fjärdingsman 1605,²⁹ och var en tid konungens laxfogde vid Tana älv.³⁰

Vid tinget 1604 berättade Mickel Larsson i Päckilä att han hade sett "Eett Spökerij", som hade sagt att han för Nils Olofssons i Varttosaari och sina missgärningars skull var innesluten i ett berg. Rätten fann att Nils Olofsson inte kunde bevisas vara inblandad i saken, samt att spöket bevisligen var en man som hade dränkt sig på svag is. Vid samma ting beskyldes Nils Olofsson av Nils Jonsson i Kukkola för att för 19 år sedan ha "varit beryktat för sin Syster Dotter", samt blivit lagförd för detta vid två ting. Nils Jonsson bekände dock att det inte var sant, och att han fällt dessa ord i vredesmod, varför han fick böta 3 mark.

Nils Olofssons son Anund Nilsson, husbonde på sedermera Knuuti eller Joki och Kaarle gårdar i Niemis 1615-45, omnämns som birkarl 1602. Hans släkt bar år 1800 namnen Pietari och Joki eller Knuuti i Niemis; Kaarle och Flink i Armasjärvi; Lehto och Hoppari eller Huhta i Kaakama, samt Tulkkila i Armassaari.

Nils Olofssons bror Jöns Olofsson var husbonde på sedermera Kaisajuntti och Juntheikki gårdar på Varttosaari i Niemis 1582-1615. Hans hustru Karin Jönsdotter var möjligen dotter till Joen Nilsson (Kumppani), och var änka efter Lars Innesson i Niemis. Jöns Olofsson var birkarl 1590, 1596, 1600, 1601 och 1606. Han var fogde i Torne lappmark 1600 och 1602,³¹ och skickades under Kalmarkriget till Norge för att förhandla, men råkade i fångenskap och satt sedan fången i två år, varvid han blev illa trakterad. Under makens bortavaro led hans "fattiga hustru" stor nöd. Av denna anledning fick Jöns

1614 9/7 tre års skattefrihet på sitt hemman.³² Eftersom änkan Karin var husbonde på gården 1617-23, bör Jöns Olofsson ha avlidit 1616 eller 1617.

Jöns och Karins son Jöns Jönsson Kaisa (död före 1681) efterträdde sin mor på gården. Han omnämns som birkarl 1620. I Anders Mickelsson Keksis (död 1705) kväde om islossningen i Torneälven 1677 står att "Gammelgubben Kaisa-Juntti, / den berömde byprofeten, / höll ett tal om röda havet," när vårflo den nalkades Varttosaari. Han "minde oss om Mose under; / isen stöp på ömse sidor". År 1800 bar Jöns Olofssons släkt, vilken var bosatt i Niemis, namnen Kaisa och Kaisajuntti.

Nils och Jöns Olofssons bror Hans Olofsson var husbonde på sedermera Kaishannu gård på Varttosaari 1564-1626. Han omnämns som birkarl 1580 och var fogdekarl 1602-1609. Hans lösa egendom värderades i längden över Älvsborgs lösen 1571 till 347 mark och 2 öre, vilket gjorde honom till den näst rikaste mannen i Övertorneå socken. Hans Olofssons släktgren dog ut år 1787.

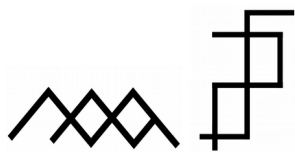

Bild: Nils Olofssons, samt Jöns Olofssons bomärken år 1601 (Källa: Wahlberg, Erik: "Kainulaiset ja pirkkalaiset", manuskript).

PELLO I PELLO

Henrik Staffansson var husbonde på sedermera Olli, Pello eller Antti, Viinikka och Välimaa gårdar i Pello 1539-61. Han var birkarl 1559, och fiskade 1554 i Pentäsjärvi. Henrik bör ha avlidit 1561 eller 1562, eftersom hans änka Elin tas upp i längderna 1562-65. Erik Wahlberg har antagit att gårdens byggnader låg i nuvarande Neistenkangas, närmare bestämt på Antinvainio,³³ en plats som troligen är uppkallad efter Henriks son Anders Hindersson (Antinvainio betyder "Anders inägor").

Henrik och Elin hade fyra kända söner; Jöns, Staffan (nämnd 1565-1603) och Anders Hindersson, samt Erik Hindersson Pello. Jöns Hindersson var säkerligen äldst. Han var husbonde på sedermera Olli gård 1543-1569 och omnämns som birkarl samtidigt som fadern 1559. Erik Wahlberg anser att hans gård låg på Ollinvainio ("Olofs inägor") i nuvarande Neistenkangas.³⁴ Hans lösa egendom värderades i längden över Älvsborgs lösen 1571 till 30 mark och 6 öre. Jöns son Olof Jönsson (nämnd 1583-1633), som efterträdde sin äldre bror Jöns Jönsson på gården, var birkarl 1590 och 1606. Den släkt som härstammar från honom bar år 1800 namnen Marttila och Pantzar i Turtola; Inga eller Mäki, Toolainen och Taavo eller Taaveniku i Juoksengi; Nyström i Torneå; Olli och Vuopio i Pello; Kleemo i Kuivakangas; Vanhapieti och Ojanperä i Korpikylä; Lampa eller Mäkitalo eller Mäki i Kieksiäisvaara, samt Lampa eller Kainulasjärvi i Kainulasjärvi.

Erik Hindersson Pello (nämnd 1543-67) anlade ett nybygge på Haaparanta i Suensaari i Nedertorneå år 1555. Hans son Håkan Eriksson var fogdekarl och klockare i Nedertorneå. Gården

övertogs 1640 av komministern Johannes Kempe. Erik Wahlberg skriver att "på detta hemman anlades sedermera Haparanda stad".³⁵

Anders Hindersson var husbonde på sedermera Pello eller Antti, Viinikka och Välimaa gårdar 1583-1623. Han satt som nämndeman vid tinget 1607. Hans gård var enligt jordeboken 1607 den största i Pello, men han kunde trots det inte så mer än 4 spannländ åker och skörda 4 lass hö, vilket bara var något över medelvärdet för Övertorneå socken. Hans sonson Anders Staffansson (död före 1698 3/3³⁶) var sexman 1635. Anders Staffanssons farbror Jöns Andersson Mukka flyttade till Junosuando på 1640-talet, och blev på 1660-talet fri från skatt och knektutskrivning, eftersom han år 1642 varit med när Lars Larsson (Lasu) gjorde det järnmalmsfynd som ledde till grundandet av Kengis bruk. År 1800 bar den släkt som härstammar från Anders Hindersson namnen Törngren och Björnfot i Pello; Keisu i Marjosaari; Mukka och Lantto i Junosuando; Kuoksu i Kuoksu och Merasjärvi; Kankaanranta och Kesikangas i Karungi, samt Hurula i Haapakylä.

Bild: sexmannen Anders Staffanssons bomärke (Källa: Boskapslängd 1635).

POIKA I TURTOLA

Henrik Nilsson var husbonde på sedermera Poika, Mäki, Lauri och Knuuti gårdar i Turtola 1539-1571. Han bötdade 1549 för olovligt fiske i Lappmarken. Sonen Erik Henriksson (nämnd 1568-1606) var birkarl 1606. Hans lösa egendom värderades i längden över Älvsborgs lösen 1571 till 48 mark och 6 öre. Eriks sonson Henrik Henriksson Poika var husbonde på Poika gård 1614-60. Han omnämns som nämndeman och birkarl 1620. År 1620 erlade han 15 mark (sannolikt skrivfel för lispund) torrfisk i birkarlstull, vilket var avsevärt mer än de övriga birkarlarna. År 1638 hade han den största djurbesättningen i övre Tornedalen: 3 hästar, 1 tjur, 23 kor, 3 kvigor och 25 får.

År 1800 fanns följande namn inom släkten: Alainenpää i Turtola; Taavola och Ajanki i Juoksengi; Matinlompolo och Saukkoriipi i Pello; Ranta eller Kaarle i Ruskola. En släkt som härstammade från Henrik Henriksson Poikas sondotter Malin Ersdotter Poika och hennes make Olof Olofsson Lampinen från Pello (husbonde på Mäki gård i Turtola) bar år 1800 namnen Sukki i Taroniemi och Välimaa i Pello.

Erik Wahlberg uppgav 1962 att militär- och prästsläkten Turdfjäll härstammar från birkarlssläkten Poika.³⁷ Detta har dock visat sig vara felaktigt – se Georg Luthers artikel "Släkten Turdfjälls väg: från Österbotten via Nyen till Västerbotten" i Släkt och Hävd 2002:1.

Från Henrik Nilssons yngre son Nils Hindersson (nämnd 1572-1603) härstammade släkten Jokijalka i Kolari. Vid tinget i Övertorneå 1605 drogs hans sonsons söner Nils och Olof Nilsson

Jokijalka var för sig inför rätta för hor. Nils Jokijalka dömdes att "falla under svärdet", eftersom hans brott bedömdes vara särskilt svårt. Släktgrenen dog ut 1733.

- ¹ Detta är den äldre definitionen av Övre Tornedalen. Idag avser man med detta begrepp huvudsakligen Pajala, Jukkasjärvi och Karesuando socknar.
- ² Kuoksu, Erik (2008) "Birkarssläkter från Övre Tornedalen 1539-1800", Angered.
- ³ Birkarslängder finns i landskapshandlingarna för Västerbotten följande år: 1553, 1559, 1590, 1596, 1600, 1601, 1602, 1606 och 1620.
- ⁴ Wahlberg, Erik (1962): "Birkarlar och birkarlasläkter i Tornedalen", ur Tornedalica nr. 1, Uppsala.
- ⁵ Tornedalskommunernas historiebokskommitté (1991): "Tornedalens historia I" s. 215 ff.
- ⁶ Wallerström, Thomas (1995): "Norrbotten, Sverige och medeltiden – Problem kring makt och bosättning i en europeisk periferi, del 1", Stockholm, Almqvist & Wiksell, s. 261 f.
- ⁷ Se vidare Wallerström 1995, samt Harrison, Dick (2002): "Jarlens sekel – En berättelse om 1200-talets Sverige", Stockholm, Ordfront (en av de första populärvetenskapliga böcker, som behandlar Bottenvikens tidiga historia).
- ⁸ Wahlberg 1962 s. 78, se även Wallerström 1995 s. 48 f.
- ⁹ Ibid s. 79 f.
- ¹⁰ Jfr. Wallerström 1995 s. 240.
- ¹¹ Jfr. Harrison 2002 s. 563 f.
- ¹² Se vidare Wahlberg 1962.
- ¹³ Se vidare Kuoksu, Erik (2007): "Birkarlen Jöns Persson (Karinen) i Armassaari och hans ättlingar 1539-1930", Angered.
- ¹⁴ Se vidare Kuoksu, Erik (2010): "Birkarlen Anund Anundsson (Kyrö) i Pello och hans ättlingar 1539-1930", Göteborg.
- ¹⁵ Se vidare Kuoksu, Erik (2007): "Birkarlen Olof Joensson (Olkkuri) i Kainuunkylä och hans ättlingar 1539-1930", Angered.
- ¹⁶ Se vidare Se vidare Kuoksu, Erik (2007): "Birkarlen Henrik Staffansson (Pello) i Pello och hans ättlingar 1539-1930", Angered.
- ¹⁷ Dessa årtal visar mellan vilka år en person tas upp i någon eller några av följande längder: Diverse uppbördslängder från landskapshandlingar för Västerbotten 1539-1620, Jordeböcker för Västerbotten från och med 1607, Boskapslängder för Västerbotten 1620-39, Kvarntulls- och mantalsängder för Västerbotten 1632-36, samt mantalslängder för Västerbotten från och med 1642. I denna artikel är det av utrymmesskäl omöjligt att ange i vilka specifika längder varje person förekommer. Den specialintresserade hänvisas till min bok.
- ¹⁸ Uppgifter om domar och böter är hämtade ur de saköreslängder som förekommer i landskapshandlingarna för Västerbotten angivna år.
- ¹⁹ Wahlberg, Erik (1988): "Bondeskalden Antti Keksi", Tornedalica nr. 45, Luleå, s. 118.
- ²⁰ Dombok för Enontekis tingslag 1670.
- ²¹ Dombok för Enontekis tingslag 1680.
- ²² Angående Anders Mickelsson Keksi och hans kväden, se Wahlberg 1988.
- ²³ Tvisten behandlas i domböckerna för Enontekis tingslag 1681 och 1682.
- ²⁴ Angående denna släkt, se vidare Kuoksu, Erik (2007): "Hyvä Maunu Martinpoika och hans släktkrets", ur Släktforskarnas årsbok 2007, s. 19-38.
- ²⁵ Wahlberg, Erik (1963): "Finska ortnamn i Norra Sverige", Tornedalica nr. 2, Uppsala, s. 62.
- ²⁶ Uppgifter om fisketräsk finns i landskapshandlingarna för Västerbotten 1553 och 1554.
- ²⁷ Wahlberg, 1962 s. 90.
- ²⁸ Ibid s. 91.
- ²⁹ Landskapshandlingar för Västerbotten 1605.
- ³⁰ Wahlberg 1962 s. 91.
- ³¹ Wahlberg 1963 s. 63.
- ³² Ibid. s. 91.
- ³³ Wahlberg 1962 s. 83.
- ³⁴ Ibid s. 83.
- ³⁵ Wahlberg 1988 s. 91.
- ³⁶ Han var detta datum "salig", enligt Övertorneå sockens kyrkoräkenskaper.
- ³⁷ Wahlberg 1962 s. 84.

ARKIVMATERIAL

Boskapslängder för Västerbotten 1620-39.

Dombok för Enontekis tingslag 1670, samt 1680-82.

Dombok för Övertorneå tingslag 1691.

Fogderäkenskaper för Torne- och Västersjö lappmarker.

Jordeböcker för Västerbotten från och med 1607.

Kvarntulls- och mantalsängder för Västerbotten 1632-36.

Kyrkoräkenskaper för Övertorneå socken 1698.

Landskapshandlingar för Västerbotten från och med 1539 (uppbördslängder, jordeböcker, birkarlslängder, saköreslängder, längder över fisketräsk).

Längd över Älvsborgs lösen 1571.

Mantalslängder för Västerbotten från och med 1642.

LITTERATUR

Harrison, Dick (2002): "Jarlens sekel – En berättelse om 1200-talets Sverige", Stockholm, Ordfront

Kuoksu, Erik (2007): "Birkarlen Jöns Persson (Karinen) i Armassaari och hans ättlingar 1539-1930", Angered.

Kuoksu, Erik (2007): "Birkarlen Olof Joensson (Olkuri) i Kainuunkylä och hans ättlingar 1539-1930", Angered.

Kuoksu, Erik (2007): "Birkarlen Henrik Staffansson (Pello) i Pello och hans ättlingar 1539-1930", Angered.

Kuoksu, Erik (2007): "Hyvä Maunu Martinpoika och hans släktkrets", ur Släktforskarnas årsbok 2007, s. 19-38.

Kuoksu, Erik (2008) "Birkarlssläkter från Övre Tornedalen 1539-1800", Angered.

Kuoksu, Erik (2010): "Birkarlen Anund Anundsson (Kyrö) i Pello och hans ättlingar 1539-1930", Göteborg.

Wahlberg, Erik (1962): "Birkarlar och birkarlasläkter i Tornedalen", ur Tornedalica nr. 1, Uppsala.

Wahlberg, Erik (1963): "Finska ortnamn i Norra Sverige", Tornedalica nr. 2, Uppsala.

Wahlberg, Erik (1988): "Bondeskalden Antti Keksi", Tornedalica nr. 45, Luleå.

Tornedalskommunernas historiebokskommitté (1991): "Tornedalens historia I"

Wallerström, Thomas (1995): "Norrbotten, Sverige och medeltiden – Problem kring makt och bosättning i en europeisk periferi, del 1", Stockholm, Almqvist & Wiksell.

ÖVRIGT

Wahlberg, Erik (u.å.): "Kainulaiset ja pirkkalaiset", manuskript.